

Quran elmləri barədə araşdırma

Kamran Babayev¹

Abstarkt

Biz müsəlmanların Quranı diqqətdə saxlaması, əslində düzgün Allahı tanıma yollarına yönəlmək, digər tərəfdən şirk və nadanlıqdan uzaqlaşmaqdır. Qurana əhəmiyyət vermək və onu öyrənmək fironsayağı, allahvari yaşamı inkar etməkdir. Şübhəsiz, Quranda dəfələrlə işarə olunan ən önəmli mövzulardan biri tövhiddir. Tövhibi bilmək, əslində Allah yolunda olmaqdır. Quranla ünsiyyət və onu öyrənməyimiz, həqiqətdə özümüzü ilahi yolda qərarlaşdırmaqdır. Quranı öyrənməyin ən mühüm hədəfi, şübhəsiz elə budur. Quranın təfəkkür və idraka hədsiz diqqəti və idrak vasitəsilə insanın təkamülü nazil olmanın başlıca məqsədlərindəndir. Ona görə də biz hər keçən gün Qurandan möhkəm yapışmalı və allahçı olmağın yollarını zikir əhlindən – *“Zikir əhlindən soruşun!”* – soruşmalıyıq. Bəlkə bununla hər keçən gün Quranın göstərişlərinə, tərbiyə prinsiplərinə əməl etməkdə səy göstərək.

Açar kəlmələr: Quran elmləri, zikir, vəhy, möhkəm, mütəşabih, nəsx

Giriş

¹-İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran

Bəlkə də güman oluna bilər ki, insanların, başlanğıcı elə də aydın olmayan çox qədim zamandan fiziki və ruhi məşqlərin, xüsusi çalışmaların nəticəsində qeybə doğru yol açdıqlarını, yəni adi təlim-tərbiyə yolu ilə əldə olunmayan bir sıra işlərin onlara aydınlaşdığını nəzərə alarkən görürük ki, vəhy və nübuvvət məsələsini də bu yolla izah etmək mümkündür. Qədim əsərlərdə və səyyahların səyahətnamələrində asketizm mövzusunda aid çoxlu nümunələr tapılır, hətta bu günkü qəzet və jurnallarda müntəzəm surətdə hindistanlı, afrikalı, avropalı və başqa asketlər barəsində hadisələr oxuyuruq. Eləcə də keçən fəsillərdə işarə olunduğu kimi qədim və müasir psixoloqlar da bu reallığı təsdiq ediblər. Məlum olduğu kimi asketlər qeybi məlumatları kəşf edərkən onlara üz verən ruhi hallar peyğəmbərlərdəki vəhy adlandırılan ruhi halla eynidir. Buna görə də peyğəmbərlərin vəhyini də bu yolda izah etmək mümkündür. İslam peyğəmbərinin peyğəmbərlikdən öncə tənhalığa çəkilmə hadisəsi, həmçinin buna bənzər işlərin Məsihdən nəql edilməsi bu fikri təsdiq edir. Deməli peyğəmbərlik bir sıra asketik məşqlər nəticəsində yaranan qeyblə bağlılıq vəziyyətidir.

Lakin vəhyin varlığı sübut edib daha sonra peyğəmbərlərin öz sözləri ilə təsdiq etdiyimiz keçən izahatlardan bu təsəvvürün batilliyi aydın olur.

Asketlərin ruhi hallarında səhv və yanlışlıq da ola bilər. Halbuki, peyğəmbərlərin hallarında heç bir səhv ola bilməz. Asketlər ilə az-çox əlaqəsi olan şəxslər bilirlər və hətta asketlərin özləri belə etiraf edirlər ki, ruhi məşqlər nəticəsində onlara gələn qəlbi ilhamlar bəzən səhv də ola bilər, həmçinin bu yoldan əldə edilən nəticələr həmişə bəşəriyyətin və insan cəmiyyətinin xeyrinə olmur. Hətta çox vaxt insan yaşayışının ehtiyac duymadığı faydasız və əyləncəli şeylərlə bağlı olur. Bunlar asketlərin ilhamlarının aşkar xüsusiyyətləri və

nəticələridir. Peyğəmbərliyin xüsusiyyətləri və nəticələri isə yüz faiz onların əksinə olur. Peyğəmbər qavradığı vəhydə heç vaxt şübhə və səhv etmir. Peyğəmbərlik insan yaşamı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan bir sıra hədəflərlə bağlıdır. Çünki, deyildiyi kimi insanın özünün dəyişilməz məqsədinə çatması üçün "nübuvvət" yolunu ona açan, təkvin və yaradılış sistemidir. Heç zaman yaradılış sistemi və obyektiv gerçəklik səhvə yol vermir. Heç zaman obyektiv varlıqlar "yanlışlıq" xüsusiyyətilə xarakterizə olunmur. Əksinə yanlışlıq nisbi bir şeydir, yəni zəhnlə obyektiv aləmi, fikirlə əməli və işlə hədəfi müqayisə edərkən ortalığa çıxır.

Heç vaxt demək olmaz ki, yaradılış sistemi insanı yeməyə, evliliyə, gözlə görməyə, qulaqla eşitməyə yaxud düşünməyə yönəltməkdə səhvə yol vermişdir, əksinə məsələn, fikri obyektiv aləmə tətbiq edərkən bəzən səhv yaranır (doğru düşünülsün).

Yaradılış sistemi insanları öz son hədəflərinə istiqamətləndirmək üçün onları fitri ictimai ixtilafların aradan götürülməsinə doğru yönəldəcəkdir. Necə ki, onu yemək və nəsil artımı ehtiyacı kimi bioloji ehtiyacların təmin edilməsinə, zərər və ziyanların aradan götürülməsinə doğru istiqamətləndirir və bu istiqamətləndirmədə səhv etmir.

Bu izahla aydın olur ki, peyğəmbərlik və vəhy yolu təfəkkür yolu deyildir. Çünki, adətən fikirdə səhv olması mümkündür, digər tərəfdən isə bəşərin bütün qazanıla bilən kamillikləri təfəkkür yolu ilə olur. Bu müqəddimələrdən açıq-aydın nəticə alınır ki: Nübuvvət ilahi nemətdir, qazanılası deyil.

Quran elmlərinin tərifi

Quranın tanışlığı ilə bağlı bir-birilə rabitədə olan və onun müxtəlif mövzu və xüsusiyyətlərini əhatə edən məsələlər toplusu “Quran elmləri” adlanır. Yəni “Quran elmləri” Quranın zahiri elmləri barədə bəhs edir. Quran elmləri təfsir elminin müqəddiməsi sayılır.

Bu bəhslərin “Quran elmləri” adı ilə və cəm şəkildə (elmlər) işlədilməsinin səbəbi nədir?

Cavab: Quran elmlərində bəyan edilən hər bir məsələ öz çərçivəsi daxilində müstəqilliyə malikdir və adətən, həmin elmin digər məsələləri ilə o qədər də yaxın rabitəsi yoxdur. Məsələn olaraq “Təcvid”, “Quranın tarixi”, “Qiraət” və s. elmlərin adını çəkə bilərik.

Mövzusu: Qurani-kərim

Əhəmiyyəti:

a) İnsanda Quranın tədqiq və araşdırılması ilə bağlı maraq yaranır. Eyni zamanda, onun mövzuları ilə daha yaxından tanış olmağa səbəb olur.

b) Quranın düzgün şəkildə başa düşülməsi Quran ayələrinin “məkki-mədəni”, “möhkəm-mütəşabih” olmasını bilmək, Quranın düzgün şəkildə oxunuşu və s. bir sıra müqəddimə məsələlərə əsaslanır.

c) İnsan Quranı təfsir etmək üçün özündə hazırlıq və güc tapır.

Zəruriliyi: İlahi məqsədləri düzgün və dərin anlamaq üçün Quran elmlərini bilmək lazımdır.

İlahi kitabın hədudlarını qorumaq üçün onu daha çox tanımalıyıq.

Quran elmləri tarixçəsi

Quran əbədi möcüzə, ilahi vəhy və sonuncu dinin – İslamın yazılı salnaməsi olduğundan daima müsəlmanların diqqət mərkəzində olmuş və ona xüsusi önəm verilmişdir. Hicrətin birinci yüzilliyində Peyğəmbərin (s) səhabələri, tabeilər, ardınca isə din alimləri Quran və onunla əlaqədar mövzulara, elmlərə xüsusi diqqət sərgiləmişlər. Bu da, “Quran elmləri” adlı yeni bir ixtisasın meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Sözügedən elm, Qurandaxili və Quranxarici mövzuları araşdıraraq, vəhyin bizə məlum olmayan tərəflərini, ilk baxışda nəzərə çarpmayan incəliklərini, habelə hər ağlın və qəlbin vara bilmədiyi mənə dərinliklərini kəşf edib ortaya çıxarmağa, nəticədə kəşf edilən gövhərləri Quran oxucularına töhfə verməyə çalışır.

Peyğəmbər (s) əsrində digər elmlər, o cümlədən kəlam, fiqh, əxlaq, təfsir, qiraət elmi kimi Quran elmləri adlı rəsmi bir elm formalaşmasa da, səhabələr arasında bu elmin qığılcımlarına rast gəlmək olur. Bu istiqamətdə həzrət Əlinin (ə) rolu əvəzsiz və danılmazdır. Nümunə olaraq qeyd edək ki, alimlərin fikrincə, Rəsulullahın (s) səhabələri arasında Quranı təfsir edən və Quran elmlərini bilən ilk şəxs Əli ibn Əbu Talib (ə) olmuşdur. İbn Abbas kimi dahi şəxsiyyət də təfsir elmini o həzrətdən mənimsəyib öyrənmişdir.²

Həmçinin, xəlifələr arasında Quran elmləri mövzusunda ən çox hədis nəql edən şəxs Əli ibn Əbu Talib (ə) olub.

Bundan əlavə, Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Məsud və Ubəyy ibn Kəb ibn Qeys Quranın təfsiri və qiraətində özlərinə görə xüsusi yerləri olub və digərləri Quranı onlardan əxz ediblər.

² “Əl-Burhan fi-ulumil-Quran”, c. 2, səh. 157.

Quran elmləri haqqında kitab yazmaq hicri tarixlə birinci əsrdən başlayıb. O dövrdən etibarən bir çox alim Quranla bağlı müxtəlif mövzular haqqında kitablar yazıblar. Onlardan bəzilərinin adlarını qeyd edirik:

Birinci əsrə aid:

1. Həzrəti Əli (ə)
2. Əbul-Əsvəd Duəli həzərt Əlinin (ə) göstərişi ilə “Nəhv” elmi (ərəb dili qrammatikası) haqqında ilk əsəri yazmışdır.³
3. Əbul-Əsvəd Duəlinin şagirdlərindən olan Yəhya ibn Yəmur “Qiraət” elmi haqqında kitab yazmışdır.

İkinci əsrə aid:

1. Həsən ibn Həsən Yəsar Bəsri “Nuzulul-Quran və ədədu ayıl-Quran” kitabını yazmışdır.
2. İmam Səccadın (ə) tələbələrindən olan Əban ibn Təğlib Quranın qiraəti, mənaları və gəribul Quran haqda kitablar yazmışdır.
3. Məqatil ibn Süleyman, “Əl-Ayətul-mutəşabihat” kitabını yazmışdır.
4. Əbu-Əmr Təmimi, “Əl-Vəqfu vəl-ibtida” və “Əl-Qiraat” adlı kitabları yazmışdır.
5. Xəlil ibn Əhməd Fərahidi, Quranın xətti haqda ilk kitabı yazmışdır.

Üçüncü əsrə aid:

1. Yəhya ibn Ziyad, Quranın mənaları haqqında kitab yazmışdır.
2. Əbu-Ubeyd ibn Səlam, “Fəzailul-Quran”, “Gəribul-Quran” və “Ecazul-Quran” kitablarını yazmışdır.
3. Şeyx Məhəmməd ibn Cərir Təbəri, “Camiul-bəyan ən-təvili ayıl-Quran” təfsirini yazmışdır.

³ “Tədvinus-sunnətiş-şərifə”, Seyid Cəlali, səh. 137.

4. Məhəmməd ibn Məsud Səmərqəndi, “Təfsirul-Əyyaşi” kitabını tərtib etmişdir.

5. Əli ibn İbrahim Qumi, “Təfsirul-Qumi” əsərini yazmışdır.

Quran elmlərinin əhatə etdiyi bir sıra mövzular

1. Vəhy
2. Quranın nazil olması
3. Quranın ad və sifətləri
4. Qurani-kərimin hissələri
5. Müqəttəə hərflər
6. Məkki və mədəni surə və ayələr
7. Quranın qiraət növləri
8. Quranın toplanıb kitab halına salınması
9. Quranın təhrif olunmaması
10. Möhkəm və mütəşabih ayələr

“Quran elmləri” barədə yazılan kitablardan bir neçə nümunə

1. “ət-Təmhid fi ulumil-Quran”, Ayətullah Şeyx Məhəmməd Hadi Mərifət, (vəfatı 1427 h.q) 10 cild, ərəb dilində.

2. “Quran elmləri ensiklopediyası”, Hacı İlqar İsmayılzadə, 1 cild, Azərbaycan dilində.

3. “əl-İtqan fi ulumil-Quran”, Cəlaləddin Süyuti, (vəfatı 911 h.q) 7 cild, ərəb dilində.

4. “əl-Burhan fi ulumil-Quran”, Bədrəddin Məhəmməd ibn Abdullah Zərkeşi, (vəfatı 794 h.q), 4 cild, ərəb dilində.

5. “Ulumi-Quran”, Ayətullah Mərifət, (Doktor Cavad İrəvani tərcümə etmişdir), 3 cild, fars dilində.

6. “Tarixi-Quran”, Məhəmməd Hüseyn Məhəmmədi, 1 cild, fars dilində.

“Quran” sözü lüğətdə

Bu barədə Quran və lüğət alimləri tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür:

1. “Quran” sözü, əslində “qərəə” (قَرَأَ) kökündən olub, “tilavət” (oxumaq) mənası daşıyır. Şeyx Təbərsi bu barədə yazır: “Quran sözü əslində oxumaq mənasını bildirən və oxumaq sözünün məsdəri sayılan “qiraət” kökündəndir.”⁴

2. “Quran” sözü əslində “qərən” (قَرَى) kökündən olub “cəm” və “toplamaq” mənasına malikdir.

Belə ki, Qurani-kərim öncə nazil olmuş bütün səmavi kitablardakı bütün həqiqətləri və maarifi özündə toplamışdır.⁵

3. Yəhudilərin kitabı “Tövrat” və məsihilərin kitabı “İncil” adlandığı kimi, müsəlmanların kitabı da “Quran” adlandırılmışdır və bu ad hansısa sözdən alınmamışdır.

4. “Quran” sözü əslində “qərain” (قَرَأْنِ) kökündən olub, “oxşar əlamətlər və nişanələr” mənasına malikdir. Çünki bu müqəddəs kitabın ayələri bir-birini təsdiq edir və bir-birinə bənzəyirlər.

5. “Quran” sözü əslində “qərənə” (قَرَنَ) kökündən olub, “dəlalat” və “işarə” mənasını daşıyır. Çünki bu müqəddəs kitab bütün insanların səadət və hidayəti üçün dəlil və işarə sayılır.

Qeyd: Yuxarıdakı mənələrdən daha çox birinci mənə məqsədə uyğundur. Deməli, “Quran” sözü müqəddəs

4 “Məcməul-bəyan” təfsiri, Təbərsi, c.1, səh.82.

5 “Mufərədat”, Rəğib İsfahani, səh.688.

kitabımız çox oxunduğu üçün əslində “qərə” kökündən olmuş və “tilavət” (oxunmuş) mənasını daşıyır.

القرآن معناه القراءة في الأصل و هو مصدر قراءت ای تلاوت۶

Qurani-kərim

–İslam dinində Quran peyğəmbərlərin sonuncusu həzrət Məhəmməd (s) vasitəsilə Allah tərəfindən bəşərin hidayətindən ötrü müsəlmanlara göndərilən səmavi və müqəddəs kitabın adıdır.

–Quran müsəlmanlar, hətta qeyri-müsəlmanlar arasında Allah tərəfindən İslam peyğəmbəri həzrət Məhəmmədə (s) nazil olmuş səmavi və müqəddəs kitabın adıdır.

–Quran İslam dininin ən mötəbər mənbəyi, İslam maarifinin ilk qaynağı, fərqli – fəşahət (fikri səlislik), bələğət (fikri incəlik), ritorika, qədim tarix, tərbiyə və əxlaqa dair mövzularla bağlı göstərişlər – cəhətlərdən misilsiz bir kitabdır.

–Quran həzrət Məhəmmədin (s) ən böyük möcüzəsi və İslamın canlı və əbədiyaşar sənədidir. Endiyi gündən etibarən öz əsalətini (orijinallığını) qoruyub saxlamış və qiyamətədək toxunulmaz olan tək səmavi kitabdır.

“QURAN”_ QURAN VƏ HƏDİS BAXIMINDAN

Söhbət Quranın fəzilətindən düşsə, yaxşı olar ki, bu barədə danışmaq istəyən özünü onun əzəməti qarşısında kiçik saysın, onun dərin mənalərini dərk etməkdə aciz olduğunu etiraf etsin. Bəlkə də bu, səmimi bir etiraf Quran barəsində nə isə deməkdən daha münasib olardı?!

6 “Məcməul-bəyan” təfsiri, Təbərsi, c. 1, səh. 82.

İnsan müvəqqəti, (əql və qüdrət baxımından) məhdud və naqis varlıq olduğu bir halda, özünün elm və qüdrəti hər şeyi əhatə edən mütləqiyyəti, hər şeyi yoxdan yaradan kamil bir varlığı dərk edə bilərmi?

Hər hansı bir yazıcının qələmi və ya çıxış edən natiqin bəyan tərzinə nə qədər güclü olsa da, Qurandan üstün və ya ona bərabər bir şey ifadə edə bilərmi? Məhdud bir varlıq özü kimi məhdud varlıqdan başqa bir vücudu vəsf və ya tərif etməyi bacararmı?

Quranın əzəmətini layiqincə bəyan etməyə qadir olan yalnız onun öz ayələri və bəşəriyyətin (həzrət Peyğəmbər (s)) vasitəsilə haqqa hidayət, habelə xoşbəxt həyatlarının təmin olunmalarının möcüzəsi ola bilər.

Bu asimani kitab əsrlər boyu bəşəriyyətin xoşbəxt həyat təminatçılığını və eyni zamanda onların üzərində olan rəhbərliyi öz öhdəsinə götürmüşdür.

Quranın bir çox ayələrində bu haqda deyilir:

«Həqiqətən, bu Quran [bütün bəşəriyyəti] ən doğru yola [islama] yönəldir». (9/17).

«Bu Quran elə bir kitabdır ki, onu sənə, insanların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura [küfrdən imana], həm də yenilməz qüvvət sahibi və hər cür tərifə, şükrə layiq olan Allahın yoluna [islam dininə] çıxartmaq üçün nazil etmişdir». (1/14).

«Bu, [belə əhvalatlar] insanlardan [xalqdan] ötrü [olub keçənlərə dair] bir xəbər, müttəqilərdən ötrü isə doğru yola göstəriş və nəsihətdir». (138/9).

Peyğəmbər (s)-dan bu haqda nəql olunmuş hədisdə deyilir:

«Allah-taala bütün varlıqlardan üstün olduğu kimi, Onun buyurduqları da bütün söylənilənlərdən üstün və fəzilətlidir.»

Demək, Quranın fəziləti haqda nəyi isə söyləmək insanların bacarıq və qüdrətindən xaricdir. Və belə olduğu bir

halda, bu işi Quranın özündə yaşayan, onunla hidayət olub başqalarını da hidayət edən Əhli-beytin (ə) və Quran həqiqi mütəxəssislərinin öhdəsinə qoymaq lazımdır.

Quranın əzəmət və fəzilətini dərk edən həqiqi şəxslər məhz onlardır.

Belə ki, Quranı bəşəriyyətə çatdıran və onları şəri hökmlərlə tanış edən şəxs, onların (Əhli-beytin) cəddi həzrət Məhəmməd (s) olmuşdur. Onun, Quranın fəziləti haqqında buyurduğu hədislərdən birində deyilir:

«Mən özümdən sonra sizin üçün iki ədəd çox qiymətli və ağır əmanət qoyub gedirəm. Quran və Əhli-beytimi. Bu iki əmanət qiyamət gününədək bir-birindən ayrılmayacaqdır və o gün Kəvsər hovuzunun kənarında mənə qovuşacaqlar.»

Buradan belə məlum olur ki, Peyğəmbər (s) və onun Əhli-beyti Quranı hamıdan daha çox dərk etmiş, özlərində yaşadaraq ona iman gətirmiş və bundan sonra xalqı haqqa doğru hidayət etmişlər. Belə isə, Quranı yaxından dərk etmək üçün onlar tərəfindən nəql olunmuş hədisləri nəzərdən keçirib, onların haqq yoluna qoşulmalıyıq.

Quranın fəziləti haqqında Əhli-beyt (ə) tərəfindən onlarca hədis və rəvayət nəql olunmuşdur. Əllamə Məclisi bu hədisləri «Biharul-ənvar»ın 19-cu cildində bir yerə toplayaraq ayrıca bir fəsil tərtib etmişdir. Burada həmin hədislərdən bir neçəsini təqdim edirik:

Birinci hədis:

Haris Həmdani deyir: «Günlərin bir günündə məscidə daxil olub orada bir dəstə şəxsin faydasız mübahisələrə məşğul olduğunu gördüm. Əli (ə)-ın yanına gedib gördüklərimi ona danışdım. Buyurdu: Doğrudanmı sən bunları özün müşahidə etdin? Dedim: Bəli. Sonra buyurdu: Haris! Bir gün Peyğəmbər (s) mənə bu sözləri dedi: «Çox keçməz (müsəlmanlar arasında) fitnə və qarşıdurmalar yaranar.» Dedim: Ya Rəsuləllah!

Bunlardan necə yaxa qurtara bilərik? Buyurdu: «Siz Allahın nazil etdiyi Quranla bütün ixtilaf və qarşıdurmalarınızı aradan qaldıra bilərsiniz. Onun vasitəsilə haqq ilə batil bir-birindən asanlıqla ayrılır. Quran elə bir kitabdır ki, orada nə bir kəlmə zarafat, nə də bir mənasız ifadələrə rast gəlmək olar. O elə bir kitabdır ki, zalım və sitəmkarlar onu özlərindən uzaq etmək istəyirlər. Allah-taala da onları xar edərək fəlakətə düçar edir. Hər kim hidayət yolunu Qurandan ayrı bir vasitələrlə axtararsa, şübhəsiz, yolunu azacaq və zəlalətə düçar olacaqdır. Quran Allahla insanlar arasında olan qırılmaz rabitədir. Bəşəriyyəti haqqa hidayət edən Quran, nəfsani istəklər və əhrimənlər tərəfindən dəyişilməsi mümkün olmayan hikmətlə dolu bir kitabdır. Quran keçmişdə və gələcəkdə baş verən əhvalatları əhatə edir.

Quran vasitəsilə dillər təhrif və dəyişikliklərdən qorunur və heç bir faydası olmayan mübahisələrə birdəfəlik son qoyular. Alim və mütəfəkkirlər Quran ayələri ətrafında araşdırmalar aparar və heç vaxt yoruldu deməzlər. İllər, əsrlər keçdikcə, Quran öz möcüzəsini saxlayar və aşıqlərinin qəlbində daha dərin izlər qoyar.

Quran hətta cinləri belə, heyratə gətirmiş və onlar Quran haqqında bu sözləri demişlər:

«Biz çox qəribə, təsəvvüredilməz dərəcədə gözəl olan bir Quran eşitdik. O, [xalqa] haqq yolu göstərir. Biz ona iman gətirdik».

Quranla danışanların sözü kəsərli və məntiqli olacaqdır. Onunla qəzavət edən şəxsin çıxardığı hökm ədalətli, öz əməllərini onunla tətbiq edən şəxslərin aqibəti isə xeyirlə nəticələnəcəkdir. Hər kim insanları Qurana doğru çağırırsa, onları haqqa hidayət etmiş olar.

Nəsihətlərin sonunda Əli (ə), Harisə bu sözləri buyurdu: «Ey Əvər, bu hədisi məndən yadigar saxla.» (**Sünən Darəmi, 2/435, Səhih Termizi, 11/30**).

Hədisin izahı:

Hədisdə bir neçə maraqlı mətləbə toxunulur:

«Quran keçmişdə və gələcəkdə baş verən əhvalatları əhatə edir.» Burada bir neçə mətləb nəzərə çarpır:

a) Bəlkə də «gələcəkdə baş verən əhvalatlar» deyildikdə, qiyamət günü nəzərdə tutulur. Çünki, Quranın bir çox ayələrində insanın qiyamət gününə, məhşərdə aparılacaq sorğu-suallara, onların gördükləri işlərə müvafiq olaraq mükafatlandırılıb-cəzalandırılacaqlarına əhəmiyyət vermələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Və eyni zamanda Əli (ə)-ın buyurduğu «Quranla siz bütün ixtilaf və qarşıdurmalarınızı aradan qaldıra bilərsiniz. Quran sizin axirət dünyanızı və öldükdən sonra bir daha diriləcəyinizi belə bəyan edir» sözləri bir daha bunları sübuta yetirir.

b) Bəlkə də «gələcək» deyildikdə məqsəd, Quranın gələcək hadisələr barəsində əvvəlcədən xəbər verməsidir. Belə ki, bir çox hadisələr Quran ayələri nazil olduqdan sonra baş vermişdir.

v) Bu barədə verilən üçüncü nəzəriyyə Quranın keçmiş qövmlər və millətlər barəsində xəbər verməsidir. Quran onların keçmiş tarixinə nəzər salaraq gələcək millət və nəsillərin bu yolu keçəcəklərinə işarə etmişdir. Bu ehtimala əsasən deyə bilərik ki, yuxarıdakı hədislərdə İnşiqaq surəsinin 19-cu ayəsi nəzərdə tutulur. Orada deyilir:

«Siz [ey kafirlər, qiyamət günü] haldan-hala düşəcəksiniz».

Yəni, siz də özünüzdən əvvəlki qövmlərin getdikləri batıl yolu gedəcək və özünüzü ağır həlakətə düşürəcəksiniz.

Eyni zamanda bu hədis Peyğəmbər (s)-dan nəql olunmuş hədisə də dəlalət edə bilər. Hədisdə deyilir: «Siz də özünüzdən

əvvəlkilərin puç və batil həyat tərzini dirildəcək və onların adət-ənənələrini davam etdirəcəksiniz.» (**Kənzul ummal, 6/40**).

2. «Quran elə bir kitabdır ki, zalım və sitəmkarlar onu özlərindən uzaq etmək istərlər. Allah-taala da onları xar və böyük fəlakətə düşər edər» deməklə, Peyğəmbər (s) Quranın zalım və bidətçilər tərəfindən təhrif olunmayacağını və əbədi olaraq öz əzəmətini saxlayacağını bəyan etmək istəmişdir.

Onlar əvvəlki səmavi kitabları təhrif etdikləri kimi, heç vaxt Quranı əyləncə vasitəsinə çevirməyə və onun hökümlərini dəyişməyə nail olmayacaqlar. («Əlhuda ilə dinul Mustəfa», 1/34).

«Şəxsi meyl və istəklər orada dəyişikliklər apararaq onun həqqaniyyətinə xələl gətirə bilməzlər.»

Biz bilirik ki, bəşər Quran ayələrini öz şəxsi rəy və nəzərləri ilə təfsir etmiş və oradan müxtəlif mənalar əldə etmişlər. Amma bütün bunlara baxmayaraq, onun həqiqi mənası öz dəyişilməzliyini saxlamış və qiyamət gününə qədər də toxunulmaz olaraq qalacaqdır.

3. Hədisdən əldə etdiyimiz üçüncü mühüm mətləb Quranın bütün ixtilaf və keşməkeşləri həll etməsidir. Belə ki, hədisdə deyilir «Allahın nazil etdiyi Quranla siz bütün ixtilaf və qarşıdurmalarınızı aradan qaldıra bilərsiniz.» Bu bir daha Quranın qəzavət və ictimai ədalətin bərqərar olunması üçün ən gözəl vasitə olduğunu sübuta yetirir.

Bəli, əgər müsəlmanlar öz maddi və mənəvi həyatlarında Qurana sığınaraq onun hökmlərindən lazımı qaydada istifadə etsəydilər, həqiqəti tamamilə dərk edərdi və Peyğəmbər (s)-ın Əhli-beytinin (ə) məqamından agah olardılar. O Əhli-beyt ki, Peyğəmbər (s) onların əhəmiyyətini Quranla eyni səviyyədə tutmuş və özündən sonra məhz onları cənnətin təyin etmişdir.

Həqiqətən, əgər müsəlmanlar Quranı özləri üçün haqq və ədalət şüarı bilsəydilər, bu gün belə bir çıxılmaz vəziyyətə düşməzdilər. Əgər onlar Quran nuru altında hərəkət etsəydilər, hər bir ali hədəflərinə çatar və bir daha haqq yoldan azmazdılar.

Amma təəssüflər olsun ki, müsəlmanlar Qurana arxa çevirib cahiliyyət dövrünün adət-ənənələrinə üz tutmuşlar. Onlar zəlalət bayrağı altına pənah aparmış və nəticədə din, əqidə, təriqət və s. bu kimi ixtilaflara düşər olmuşlar. Bu ixtilaflar günbəgün böyüyərək müxtəlif cərəyanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Biri digərini küfr və itaətsizlikdə təqsirləndirir, nahaq qanını tökür və var-dövlətini haqsız olaraq qarət edir. Onlar müxalif təriqətləri təhqir və tənqid etməyi, hətta lənət oxumağı belə özləri üçün ibadət sanır və bununla Allaha yaxınlaşmaq istəyirlər. Bütün bunların səbəbi isə bizə məlumdur. Qurandan uzaq düşmək, onu şəxsi rəy, yaxud müəyyən nəzərə əsaslanaraq təfsir etmək bütün fəsadların mənşəyidir.

İkinci hədis:

Əli (ə)-dan nəql olunmuş ikinci hədisdə Quran belə vəsf edilir: «Quran sönməz əbədi nur və dərinliyi bilinməyən böyük bir dənizdir. Quran haqq yolu və ümid mənbəyidir. Bu yolun yolçuları qət etdikləri mərhələdə zülmət və qarnlıqlarla qarşılaşmaz və haqq yoluna hidayət olunurlar. Quranın gətirdiyi dəlil və sübutlar dəyişilməz və əbədidir. Quran bütün dərdlərin dərmanı və şəfa mənbəyidir. Quranı özündə yaşadan şəxslər daim alnıaçıq və vüqarlı olurlar. Quranın tərəfdarları bir an olsun belə, himayəsiz qalmaz və onu özlərinə ən böyük hami və dayaq hesab edirlər. Quran iman xəzinəsi, tükənməz elm mənbəyi, ədalət və qəzavət gülüstanıdır.

Quran islamın təməli və geniş həqiqət düzənliyidir. Quran suyu tükənmək bilməyən dəniz və bulanmayan bir çeşmədir.

Quran öz yolçularının yoluna nur saçan hidayət carçısıdır. Onun yolçuları qəflət və cəhalətdən uzaq olar və haqq yoldan bir an olsun belə, sapınmazlar. Allah-taala Quranla elm susuzlarının susuzluğunu yatırır, fiqh alimlərinin qəlblərinə təravət bəxş edər və əməli-saleh insanları öz məqsədlərinə çatdırır. Qurana iman gətirənlər ömürlərini izzət və əmin-amanlıqla başa vururlar. Quran ona pənah gətirmiş şəxsləri ümitsiz qoymaz və onları özünün səadət və xoşbəxtlik yoluna hidayət edər. Quran dəlil axtaranlar üçün ən tutarlı sübut və istidlal mənbəyidir. Quran mütəfəkkirlər üçün əlamət və nişanələr, silaha ehtiyacları olanlar üçün ən gözəl sığınacaq, alimlər üçün tükənməz elm mənbəyi, onu nəql edən kəslər üçün ən böyük hədis, hökm çıxaran qazilər üçün isə ən gözəl ədalət nümunəsidir. (Nəhcül-bələğ, 198-ci səh.)

Bu xütbədə də bir neçə mühüm məsələyə işarə olunmuşdur və biz onlardan bəzilərini şərh edirik.

«Quran nuru sönməyən əbədi hidayət çırağıdır». Hədisdə buna oxşar ifadələrlə dəfələrlə qarşılaşırıq. Buradan məqsəd, Quranın həqqaniyyətinin müvəqqəti olmamasıdır. Onun ayələrinin əbədi verdiyi hökmlər isə, həmişəlik qüvvə və icra məqamında qalacaqdır. Məsələn, Quranın bəzi ayələri müəyyən şəxs və ya hadisələr barəsində nazil olmuşdur, amma buna baxmayaraq, onun ümumi məfhum və mənası qiyamət gününədək müəyyən şəxs və ya hadisələrə deyil, ümumi şeylərə aid olacaqdır.

Əyaş, İmam Baqir (ə)-ın «**Hər tayfanın [doğru yol göstərən] bir rəhbəri vardır**» (Rəd-7) ayəsinə verdiyi təfsir haqda nəql etdiyi rəvyətlərdən birində bu mətləbə işarə edərək deyir: «Ayədə rəhbər [yol göstərən] deyildikdə, Əli ibni Əbu Talib (ə) nəzərdə tutulur. Və rəhbər hər zaman bizim Əhli-beytimizdən olacaqdır.»

Ravi deyir: Demək bu ayə sizə də şamil olunur. Və siz də ayədə işarə olunan rəhbərlərdənsiniz.

Buyurdu: Bəli, ayə mənə də şamil olunur. Quran ayələri hər zaman qüvvədə olduğu üçün mən də ayənin aid olduğu nümunələrdən biriyəm. Fəna və məhdudiyyət Quran üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməyir. Əgər hər hansı bir ayə yalnız müəyyən qövmlər və ya millətlər barəsində nazil olsaydı, bu günə kimi Qurandan heç bir əsər-ələmət qalmazdı. Halbuki belə deyildir. Quran ayələri əbədi olaraq keçmiş qövm və millətlərə şamil olduğu kimi, gələcək nəsillərə də şamil olunur və bu məlumatlar onlar üçün də etibarlı sayılır.

İmam Sadiq (ə)-dan bu məzmununda nəql olunmuş hədislərdən birində deyilir:

«Quran, diri və əbədi bir kitabdır. O, heç vaxt məhv olub aradan getməyəcəkdir. Gecə və gündüz əsrlər boyu eyni cərəyanda olduğu kimi və günəş əsrlər boyu aləmi işıqlandırdığı kimi, Quran da həm keçmişdə, həm də gələcəkdə müsəlmanlar üçün əbədi mənəviyyət nuru olmuş və olacaqdır.»

Üsuli-kafidə Ömər ibni Yəziddən nəql olunmuş hədisdə deyilir:

«O kəslər ki, Allahın, birləşdirilməsini əmr etdiyi şeyləri birləşdirir [qohumluq əlaqələrini qoruyub saxlayır, möminlərə hörmət edir]» (Rəd-21) ayəsinin mənasını imam Sadiq (ə)-dan soruşduqda buyurdu: «Bu ayə Peyğəmbər (s)-ın Əhli-beyti haqda nazil olmuşdur. Möminlər onları sevməli və onlarla əlaqələrini kəsməməlidirlər. Sonra sözüünə davam edərək buyurdu: Ayə Peyğəmbər (s)-ın Əhli-beyti barəsində nazil olsa da, sənə yaxın olan qohum-əqrəbaya da şamil ola bilər. Sənə tövsiyə edəcəyim şey budur ki, müəyyən şəxslər barəsində nazil olmuş ayələri yalnız onların özlərinə aid etməyəsən».

Fərat Kufinin təfsirində deyilir: «Əgər hər hansı bir ayə yalnız müəyyən qövmlər və ya millətlər barəsində nazil olsaydı, indi Qurandan heç bir əsər-əlamət qalmazdı. Amma bu bir həqiqətdir ki, yer və göylər durduqca, Quran da duracaq və dünyanın ömrü qədər bəşəriyyətin həyatında aparıcı rol oynayacaqdır. Belə ki, Quran bütün qövmlər və millətlərin istər müsbət və istərsə də mənfi xüsusiyyətlərini açıq-aşkar tərzdə bəyan etmişdir.» «Miratul-ənvar, 3-4-cü səhə».

Bu məzmununda istənilən qədər hədis və rəvayət nəql olunmuşdur, amma bu bir neçə hədislə kifayətlənib xütbənin izahını davam etdiririk.

2. «Bu yolun davamçıları qət etdikləri mərhələlərdə zülmət və qaranlıqlarla qarşılaşmaz və haqq yoluna hidayət olunurlar:» Buradan məqsəd Quranın insanları haqq yola hidayət etməsidir. Hər kəs bu yolun yolçusu olsa, bir daha cəhəllər və nadanlıq üz tutmaz. Çünki, Allah-taala Quranı bəşəriyyətin haqq yola hidayəti və xoşbəxt həyatının təmin olunması üçün nazil etmişdir. Beləliklə, haqq və ədalətsevər insanlar zəlalətdən üz çevirib əbədi xoşbəxt həyata qovuşurlar.

3. «Quranın ayələri açıq-aşkar, verdiyi hökmlər isə dəyişilməzdir.»

Burada iki ehtimal vermək olar:

a). Quranın maarif və təlim prinsiplərinin əsasını bəşəri fitrət və təbii qanunlar təşkil edir. Belə ki, bu prinsiplər sabit və dəyişilməz qanunlar üzərində qurulmuşdur.

b). Quranın həqiqi formasını təşkil edən kəlmə və ifadələr öz orijinallığını itirmədən qorunub saxlanmış, hətta cüzi əlavə və ya ixtisara yol verilməmişdir.

4. «Quran haqq-ədalət gülüstanıdır» deyildikdə, əqidə və təfəkkür, əməl və əxlaq, qəzavət və mühakimə, ictimai ədalət və s. sahələrdə ədalətə ayırdığı xüsusi diqqət nəzərdə tutulur.

Bu səbəbdən də Quran ədalət ağaclarının becərildiyi «gülüstan» adlanır.

5. «Quran imanın təməlidir». Buradan məqsəd islam dininin istər əxlaqi, istərsə də əməli hökmlərinin Quran ayələrinə əsasən vahid formada qorunub saxlanılmasıdır.

6. «Quran geniş həqiqət düzənliyidir.» Düzənlikdə hər şey maneə olmadan necə varsa elə də göründüyü kimi, Quran da bütün həqiqətləri açıq-aşkar bəyan edir. Bu səbəbdən də Quran burada geniş səhra və düzənliyə və orada maniasız görünən şeylər isə həqiqətə oxşadılmışdır. Burada başqa bir mətləbə də işarə olunmuşdur. O da insanların haqq-ədalətə nail olmaq üçün yalnız Qurana üz tutmalarıdır. Hər kim həqiqəti Quranda deyil, ayrı yerlərdə axtararsa, istəyinə nail ola bilməyəcəyini yəqin etməlidir.

7. «Quran suyu tükənmyən bir dənizdir.» Yəni, hər kim Quranın bütün sirlərinə yiyələnmək istəsə, buna tam şəkildə nail ola bilməyəcəkdir. Çünki, onun kəşf olunan sirləri nə tükənmək bilir, nə də öz etibarını itirir. Yerin dərin qatlarından qaynayan bulaqların suyu tükənmədiyi kimi, Quranın da əsrarəngiz sirləri tükənmək bilmir.

Quranın əhatə dairəsi o qədər genişdir ki, onun hər hansı bir mövzusu haqqında araşdırma aparan tədqiqatçılar, ondan yalnız öz şüur və düşüncələri qəbul etdiyi səviyyədə bəhrələyə bilirlər.

Elm şahinləri nə qədər çalışsalar da, onun yüksəkliyinin qülləsinə çatmazdan əvvəl özlərində yorğunluq hiss edir, çatdıqları mərhələyə qənaət etməli olurlar. Onlar bu mərhələyə çatmaqla öz məqsədlərinə nail olduqlarını zənn edir, amma bir addım irəli getdikdə qarşılarında yeni-yeni mətləblərin açıldığının şahidi olurlar.

Vəhyin mənası

Allah-taalanın insanları yaratmaqdan məqsədi onların kamilliyə çatması və ilahi-əxlaqi dəyərlərə yetişmələri olmuşdur. Və buna görə də Allah-taala bəndələri ilə öz arasında müxtəlif vasitələrlə əlaqə saxlamışdır. Bu mənəvi əlaqə və rabitələrin hamısının kökü «vəhy» deyilən ilham qüvvəsinə qayıdır. Başqa dillə desək, tanrının insanların haqqa yönəlmələri və vicdanlarının oyanması üçün onlara mənəvi qüvvələr ilə ilham etməsinə «vəhy» deyilir.⁷ Başqa ibarətlə desək, İslam dinində İlahi xəbərlərin peyğəmbərlərin vasitəsilə dərk olunmasına «vəhy» deyilir. Buna əsasən «vəhy» üç qismə bölünür:

1. Allahın heç bir vasitə olmadan, yəni birbaşa peyğəmbər ilə söhbəti. (Allah-taalanın «merac»da heç bir vasitə olmadan Məhəmməd peyğəmbərlə (s) söhbətini buna misal çəkmək olar).
2. Allahın hansısa bir vasitə ilə peyğəmbərlərlə söhbəti (Allahın «Tur» ağacına vəhy etmək yolu ilə Musa peyğəmbərlə (ə) danışığı kimi).
3. Allahın peyğəmbərlərə mələk nazil edərək xəbər göndərməsi

İslam alimlərinin nəzəri budur ki, Qurani-kərimin Məhəmməd peyğəmbərə (s) nazil olması vəhyin üçüncü qisminə aid olunur. Qurani-kərim bu məsələyə belə işarə edir:

«Ruhul-Əmin (Cəbrayıl adlı mələk) sənin qəlbinə vəhy edir» (*Şüəra*, 194)

Burada belə bir sual meydana çıxır ki, İslam baxımında Həzrət Məhəmməd (s) vəhy aldığı üçün nə sayılır? Məsihiyyətdə olduğu kimi Allah, yoxsa sadəcə olaraq bəndə?

Cavab: İslamda xristianlıqdan fərqli olaraq dinin banisi başqaları kimi Allahın bəndəsi və qulu sayılır. Onun başqa bəndələr-

⁷ «Vəhy» lüğətdə «işarə», «ilham», «sirr» və «yazmaq» mənasındadır

lə fərqi Allah tərəfindən xəbər gətirməsi və peyğəmbər olmasındadır. Qurani-kərim bu barədə belə buyurur:

«Məhəmməd yalnız Allahın peyğəmbəridir, necə ki, ondan qabaq bir sıra peyğəmbərlər gəlib-getdilər.» (Ali-İmran, 141)

Başqa bir ayədə deyilir ki, peyğəmbərlərin məmuriyyətinin əsası insanları Allah bəndəçiliyinə dəvət etməkdir. Necə ki, buyurur: «Biz hər bir ümmətə peyğəmbər göndərdik ki, onları Tanrıya itaət və ibadətə dəvət etsinlər.» (Nəhl, 36)

Həmçinin buyurur: «Biz insanları və cinləri ona görə yaratdıq ki, yalnız Allaha bəndəçilik etsinlər.» (Zariyat, 56)

Qurani-kərim peyğəmbərlərin də bəndə olmalarına bir neçə yerdə israr etməklə müsəlmanları məsihilərin getdiyi yoldan çəkindirir: «Allah öz bəndəsinə (Məhəmmədə aydın şəkildə ayələr vəhy etdi ki, sizi qaranlıqdan çıxarıb işıqlığa yönəlsin.» (Hədid, 9) «Allah öz bəndəsinə lazım olan ayələri vəhy etdi.» (Nəcm, 10)

Deməli, İslam dinində «vəhy» yalnız Allahın bəndəsinə gəlir. Bu dində bütün insanlar Allaha bəndə və qul olmağa çağırılır. İslam dini Yaradanın vahid olmasına təkid etməklə, onun heç vaxt övladı olmamasını da möhkəm şəkildə bəyan edir. Qurani-kərimin buyurduğuna əsasən, hətta Həzrət İsanın (ə) özü, Məsihilərin ona səbəb dedikləri üçün Allahın yanında xəcalət çəkirdi. Uca Tanrı Qurani-kərimdə buyurur:

«Ey Məryəm (ə) oğlu İsa, sən camaata dedin ki, Allahın kənarında məni və anamı özünüzdə Tanrı qərar verin?! (İsa) dedi: İlahi sən bu sözlərdən paksan, mənimsə elmim olmadığı şey barəsində söz deməyə haqqım yoxdur. Və əgər mən belə bir söz desəydim, sən mütləq onu bilərdin. Sən mənim zatımdan xəbərdarsan, mən isə zatından agah deyiləm, yalnız sən bütün qeyblərə agahsan.» (Maidə, 116)

Vəhy və ya gizli idrak

1- Yaradılış sistemi növləri kamala doğru sövq etdirir:

Yerə düşmüş, əlverişli şəraitlə yarılib cücərməyə başlayan buğda dənəsi şübhəsiz ki, öz inkişafını kamilliyə çatdırıb sünbülə çevrilməyə və çoxsaylı dənələr bəhrə verməyə doğru hərəkət edir.

Həmçinin yerin bətnində gizlənmiş, sonra isə öz qabığını soyub yaşıl gövdəsini çölə çıxaran meyvə tumu həmin andan yaşıl və məhsuldar ağac olmağa, yəni kamilliyinin son dərəcəsinə doğru üz tutur.

Yumurta içərisində olan cücə və ya ana bətnində formalaşan insan rüşeymi də həmin vaxtdan varlığın imtiyazlarından bəhrələnən və öz vücuti təsirini bağışlayan bir toyuq və ya insan olmağa doğru hərəkət edir.

Bu kimi yüzlərlə, minlərlə nümunələrdən aydın olur ki, yaranış sistemi təkvini⁸ tərbiyə ilə xaricdə olan növlərin hər birini özünə uyğun kamilliyə doğru sövq etdirir və bu növlər arasındakı fərdlərin öz təkvini trayektoriyasında bir sıra ziyanlarla qarşılaşmasına və yoldan qalıb yoxluğa yuvarlanmasına baxmayaraq yaranış sistemi öz yolundan əl çəkməyib işini davam etdirir və varlıq karvanını özlərinə məxsus hədəflərə yönəldir.

8 Yaranışa aid olan. Azərbaycan dilində, xüsusilə fəlsəfi ədəbiyyatda bu mənanı ifadə etmək üçün çox vaxt yunan mənşəli “genetik” sözündən istifadə olunur. (tərcüməçi)

2- İnsan başqalarını istixdam⁹ (istismar) etməklə mədəniyyət yaradır.

Şübhəsiz ki, insan yaşayışın bütün sahələrində mədəni və ictimai bir varlıqdır. İnsanın başdan-başa ehtiyac içində olan vücudunun quruluşu, keçmişdəkilərdən gəlib çatan tarix, həmçinin insanların təcrübəsi və indiki nəslin sinif və fərdləri bu həqiqəti təsdiqləyir.

Lakin diqqət etmək lazımdır ki, insan növü yaranış baxımından elə qurulmuşdur ki, hər şeyi özü üçün istəyir. İnsan təbiətin enerjisindən, bütün elementlərin fiziki və kimyəvi faydalarından öz mənfəəti üçün istifadə edir.

İnsan bütün bitki və ağaclardan onların meyvə, gövdə, yarpaq, kök, budaq və tumundan öz yaşayışının ehtiyaclarını ödəyib onları uzaq məqsədlər yolunda vasitə edir. İnsan heyvanın müxtəlif növlərinin ət, dəri, yun, qan, süd və buynuzundan, hətta ifrazatlarından belə faydalanıb, onları bəsləyərək öz yaşayışının məqsədləri yolunda işlədir. Görəsən insan hər şeydə tətbiq etdiyi bu istismarçılıq instinkti öz həmnövlərində, yəni insanlar üzərində tətbiq etməyib onları istisna edirmi?

9 Əllamə Təbatəbai “istixdam” nəzəriyyəsini “əl-Mizan” adlı kitabında Bəqərə surəsinin 213-cü ayəsinin təfsirində, eləcə də “Fəlsəfənin əsasları və realizm metodu” kitabında ortalığa atıb elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Bu nəzəriyyədə deyilir ki, insan ətrafındakı hər bir şeyə, hətta başqa insanlara belə, alət gözü ilə baxaraq öz mənafeyi üçün onlardan istifadə etməyə və faydalanmağa çalışır, bu da öz növbəsində bir sıra ictimai proseslərə səbəb olur. Leksik baxımdan “xidmət” sözündən olan və “başqalarını özü üçün işlətmək”, “başqalarından xidmət tələb etmək” mənasını daşıyan “istixdam” sözü “istismar” sözünə yaxın olduğu üçün tərcümədə “istismar” sözündən istifadə etməyi münasib bildik. (tərcüməçi).

İnsan ailə cəmiyyətini (evliliyi) öz həyat yoldaşından ləzzət və fayda almaq üçün mü istəyir, yoxsa öz ləzzətini ailə üçün istəyir? İnsan mədəni toplumu öz yaşayışının ehtiyaclarını təmin etmək üçün ən gözəl vasitə olduğuna görə istəyir, yoxsa özünü mədəniyyətdən ötrü istəyir? İnsan özü üçün ailə cəmiyyətində və ya mədəni toplumda heç bir xoşbəxtlik görməsə, yenə də bu cəmiyyəti istəyəcəkmi? (Şübhəsiz, bu suallar fərdin mənafeyi ilə toplumun mənafeyinin üst-üstə düşdüyü yerlərə aid deyil)^{10*}. Aydın ki, insan bütün varlıqlarda tətbiq etdiyi bu istismarçılıq instinktini öz həmnövlərində də tətbiq edəcəkdir. Deməli, insan istismarçı bir varlıq olub cəmiyyəti özünə xidmət üçün seçmişdir.^{11· 12*}

^{10*} Əllamə Təbatəbai bildirmək istəyir ki, fərd cəmiyyətdən ayrı olmadığı üçün onun mənafeyi cəmiyyətin mənafeyi ilə üst-üstə düşdüyü cəhətdən öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyində də görə bilər. Lakin bununla belə, insan cəmiyyət və mədəniyyətin özünü istəmir. Bütün bunları yalnız öz mənafeyinə xatir istəyir. *(Ulduz işarəsi ilə göstərilən izahlar ayətullah Məkarim Şirəzidəndir)*

^{11*} Sosiologiya və hüquq kitablarında müzakirə obyektı olan fərdin və ya cəmiyyətin əsas götürülməsi, başqa sözlə, individualizm və kollektivizm adlı məsələ gözə çarpır. Individualistlər inanırlar ki, hər bir fərd ixtiyar sahibidir, öz mənafeyini hamıdan yaxşı bilir və başqalarına maneəçilik törətməyəcəyi təqdirdə bu mənafehləri müəyyənləşdirib əldə etməkdə tam azaddır. Bunun əksinə olaraq, cəmiyyəti əsas götürən kollektivistlərin fikrincə fərdin mənafehləri cəmiyyətin mənafehlərinə tabedir, hökumət fərdlərin bütün işlədinə müdaxilə edib onlar üçün qanunlar qoya bilər.

Burada deyilənlərdən aydın olur ki, ümumiyyətlə bu müzakirə yersizdir. Çünki cəmiyyət, fərdlər tərəfindən onların xeyrinə olan qarşılıqlı müqavilə və müahidədən başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz ki, hər bir fərdin ictimai qanunlara tabe olması onun öz xeyrinədir. Heç kəs onun istəyinin əksinə hərəkət edən cəmiyyətin tərəfdarı deyildir. Cəmiyyət sözün tam mənasında bundan başqa şəkildə ola bilməz. Bundan başqa şəkildə

3- İnsanların qarşılıqlı əməkdaşlıq cəmiyyəti

Elə buradan da əməkdaşlıq cəmiyyəti qurulur. Çünki aydın olduğu kimi insan əməkdaşlıq cəmiyyətini buna görə qəbul edir ki, təklikdə və başqalarının səylərindən istifadə etmədən öz çalışmaları nəticəsində yaşayışının ehtiyaclarını təmin edə bilmədiyini görür. Digər cəhətdən isə, başqalarının çalışmalarına əvəzsiz və müftə sahib olmaq mümkün deyildir. Çünki başqaları da onun kimi insandır və onun digərlərindən istədiyini onlar da ondan istəyirlər. Çarəsiz qalaraq əməkdaşlıq cəmiyyətini ən gözəl vasitə görərək onu seçir. Nəticədə öz çalışma və cəhdlərinin nəticəsinin bir miqdarını başqalarına verərək əvəzində onların işlərinin nəticəsindən faydalanır. Yəni bütün fərdlər öz işlərinin məhsulunun məcmusunu bir yerə toplayır, sonra ictimai ölçüsünə uyğun olaraq öz ehtiyacını təmin edir.^{13*}

olan köləlik və əsarətdir.

12* Burada kimsə “istismar” (başqalarından faydalanma) işinin bir instinkt yox, “özünüsevmə” instinktini təmin etmək üçün əqli bir yol olduğunu qəbul edə bilər. Çünki insan hər şeydən əvvəl özünü sevir və öz həyatı, öz səadəti onun üçün maraqlıdır. Bu instinkt onu başqa varlıqlarından öz xeyrinə istifadə etməyə vadar edir. Deməli “istismar”, “özünüsevmə” adlı instinktdə əsaslanan əqli bir dəlilin nəticəsidir.

Lakin burada əsas məqsəd “istismar” işinin instinkt, yaxud əqlin hökmü olması yox, onun heç zaman insandan ayrılmayan və onun istisnasız olaraq bütün varlıqlarda təbiiq etdiyi bir məsələ olmasıdır.

13* Həqiqətdə, əməkdaşlıq əsasında qurulan cəmiyyət fərdlərin, mötədil formaya düşmüş qarşılıqlı “istismar”ından başqa bir şey deyildir. Bir çox sosioloqların cəmiyyətin başlanğıcı haqqındakı nəzəriyyələri də bunu təsdiq edir. Çünki onların fikrincə ictimai yaşayışın mənşəyi ilk günlərdə yırtıcı heyvanlardan qorxu olmuş və ibtidai insanlar bir-birinin gücündən istifadə edib bu heyvanların qarşısında özlərini

4-Fərdlərin ixtilafının üzə çıxması

Əməkdaşlıq cəmiyyəti, deyilən amillər nəticəsində fərdlər arasında zəruri şəkildə yaransa da insan bu əməkdaşlıq cəmiyyətini və bu cəmiyyətin nəticəsində yaranan ictimai ədaləti çarəsizlik üzündən qəbul etdiyi üçün həmişə qəlbinin dərinliklərində bu ictimai bağlılığı qırıb onun yaratdığı məhdudiyyətlərdən azad olmaq fikrindədir. Bu görə də, gücləndiyi və özündə qüdrət tapdığı zaman başqalarının haqlarını tapdamaqdan çəkinməyəcək.^{14*}

müdafiə etmək üçün ictimai yaşayışı qəbul etmişlər. Bunun özü də çatdırır ki, ictimai yaşayış əməkdaşlıq əsasında qurulmuşdur.

14* Deyildiyi kimi insan hər şeydən əvvəl özü və öz səadəti ilə maraqlanır və başqa hər bir şeyi özünə xatir istəyir. Fərdlərin ağır ictimai qanunlar qarşısında təslim olub ictimai ədaləti qəbul etməyə məcbur olmaları onların özünüsevmə hissini mötədil şəkllə salınmasının nəticəsidir. Buna görə də bu qanunlara tabe olmaq insanın özünüsevmə hissi ilə müəyyən qədər ziddiyyət təşkil edir və bu tabeçilik onun təbiəti ilə uyğun olmadığı üçün həmişə bu qanunlardan qaçmağa çalışır. Burada kimsə irad tutub deyər bilər ki, “insan öz şəxsi mənafeyini qorumaq üçün də olsa, ictimai ədalət qanunlarına riayət etməlidir. Çünki bu itaətsizliyin mənfi nəticələri dolayı yolla onun özünün də ziyanıdır. Belə ki, bu qanunlara riayət etmək əslində bir növ qarşılıqlı müahidədir və müəyyən bir şəxsin onu pozması başqaları tərəfindən də onun pozulmasına səbəb olur. Odur ki, istismar hissi ilə iş görən insanın ictimai ədalət qanunlarından boyun qaçıрмаğa haqqı yoxdur. Çünki öz hüquqlarını qorumaq üçün başqalarının hüquqlarına ehtiramla yanaşmalıdır. Başqa sözlə desək, özünüsevmə hissi onu insansevərliyə tərəf sövq edir.”

Lakin müqəddimədə buna oxşar bir iradın cavabını geniş şəkildə izah etmişik, burada isə əlavə etməliyik ki, bu söz fərdlərin ictimai qüdrətlərinin bərabər fərz olunduğu zaman, yəni bir şəxsin qanunu pozarkən başqalarının da qanundan boyun qaçıra biləcəyi

İnsan barəsində gəlib çatan tarixi faktlar təsdiq edir ki, həmişə güclülər zəifləri əzmış və onların bütün varlığını qarət etmişlər. Həmişə güclü fərdlər zəif fərdləri alçaldıb boyunduruq altında saxlamış, onlardan da digər canlı və cansız varlıqlar kimi öz mənfəətləri üçün qeydsiz-şərtsiz istifadə etmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, insan cəmiyyətindəki bu vəziyyət həmişə olmuş və olmaqdadır. Bu fərqlə ki, keçmişdə müxtəlif növ zorakılıq və təcavüzkarlıqlar fərdi şəkildə və fərdlə fərd, yaxud fərdlə cəmiyyət arasında halında həyata keçirilirdisə, bu gün güclü və zəif cəmiyyətlər arasında həyata keçirilir!!.

Elə buradandır ki, insan, fərdlərin hüquqlarını təmin edəcək hakim bir qanun olmadan cəmiyyətin yaşayışının, qalmasının və insan növünün həyatının imkansız olacağını hiss edir. Odur ki, insan cəmiyyətində müntəzəm surətdə qanunlar qoyulmuşdur. Yalnız bu fərqlə ki, qeyri-mütərəqqi cəmiyyətlərdə qanunlar siniflərarası çəkişmələr vasitəsilə öz-özünə güclülərin xeyrinə nəticələnir və cəmiyyətdə nizamsız şəkildə həyata keçirilir. Mütərəqqi cəmiyyətlərdə isə ölçülüb biçilmiş şəkildə qanunlar verilərək xalqa zorla qəbul etdirilir nisbətən nizamlı formada icra olunur. Eyni zamanda öncə güclü fərdlə zəif fərdlər və ya güclü fərdlə zəif cəmiyyətlər arasında olan zorakılıqlar hazırda qüdrətli cəmiyyətlərlə zəif cəmiyyətlər arasında davam etməkdədir.

5-İxtilafın çarəsi

a) Bu ixtilafı insan öz formalaşdırdığı qanunlarla aradan götürə bilərmi?

surətdə düz ola bilər. Lakin əksər hallarda ictimai qüvvələr bərabər səviyyədə olmur və belə bir zamanda güclülər qanunlara riayət etməkdən imtina edirlər, başqalarını isə qanunlara riayət etməyə məcbur edirlər.

Yaxud insanın hansısa bir gün öz istismarçılıq ruhundan əl çəkəcəyini və əməkdaşlıq cəmiyyətini öz şəxsi mənfəətləri üçün deyil, cəmiyyətin və ədalətin özü üçün istədiyini fərz etmək olarmı?

Şübhəsiz ki, yox.^{15*} Çünki deyildiyi kimi insan öz istismarçılıq ruhunun və təhtəşüurunun təsiri ilə cəmiyyəti öz mənafeyi üçün istəyir və nə qədər ki, insan insandır o, öz təhtəşüurunu, yəni xüsusi quruluşunun məhsulu olan öz subyektiv hissiyyatlarını itirməyəcək. Dünyanın ən sınıanmış təcrübəsi sayılan bəşər tarixinin neçə min illik təcrübəsi bu mətləbi təsdiq edir. İnsan bu ixtilafın bataqlığından qurtarmağa can atdıqca daha çox zəncirlənir. Keçmiş dövrlərdə bir daş tullamaqla bir nəfər öldürən insan indi bir bomba atmaqla bir "Herosima" şəhərini yox edir. Bir gün bir gücsüz insanı əsir edib öz quluna çevirən və onun zəhməti ilə bir az qəpik-quruş qazanan insan hal-hazırda milyonlarla qula və milyardlarla lirəyə və dollara qane olmur...

Ümumiyyətlə insanın ixtilaf və fəsada səbəb olan instinktiv şüuru eyni zamanda ixtilafın aradan qaldırılmasının mənşəyi və fəsadın yox edilməsinin amili də ola bilərmi? Halbuki, varlıq aləmində müəyyən bir şeyin yaranmasına və eyni

15* Şübhəsiz insaf və ədalətsevərlik hissi o qədər güclü, vicdanı o qədər ayıq olan nadir şəxslər tapıla bilər ki, eqoizm hissini özündən uzaqlaşdırıb ədaləti ədalətə və cəmiyyəti cəmiyyətə xatir sevsinlər. Lakin sözsüz ki, bu nümunəvi şəxslər heç vaxt ümumi təfəkkür tərzinə əsaslanan ictimai hesablamalarda əsas götürülə bilməz. Çünki elmi şəkildə bildiyimiz kimi və təcrübənin sübut etdiyinə görə, hər bir şeydən daha artıq insanın vücuduna hakim olan özünüsevmə hissidir və həqiqətdə haqqında danışılan nümunəvi nadir şəxslər "Bir gül ilə bahar olmaz" məşhur zərbülməsəlin ən bariz nümunələridir.

zamanda həmin şeyin məhv edilməsinə sövq edən heç bir amil yoxdur.

Bundan əlavə, bu qanunlar insanın təhtəlşüuruna və gizli hissiyyatına deyil, xalqın ictimai iş və rəftarlarına nəzarət edir. Halbuki, ixtilaf insanın təhtəlşüurundan və gizli hissiyyatından baş qaldırır.^{16*} Bu izahla tam aydın olur ki, bu ixtilafın həlli yolu insanın daxili hisslərinin islah edilməsidir. İnsanın daxili

^{16*} Burada bəşər qanunları ilə ixtilafların həll ola bilməməsi iki yolla isbat olunmuşdur:

1) İctimai ixtilafların və təzavüzkarlıqların amili adətən insana hakim olan eqoizm hissidir. Odur ki, istər-istəməz bu hissin hakim olduğu insan özü ixtilafları həll edən və təzavüzkarlıqların qarşısını alan amil ola bilərmi? Necə ki, münaqişə edən iki tərəf özləri heç vaxt vasitəçi rolunu oynaya bilməzlər.

Bu qanun fəlsəfədə “Bir şeyin bir iki zidd obyektə səbəb olmasının qeyri-mümkünlüyü” adı ilə tanınmışdır. Bundan əlavə, insanın öz fikri ilə belə bir qanunları qoya biləcəyini fərz etsək də, müqəddimələrdə dediyimiz kimi onun icrası mümkün olmayacaqdır.

2) Bəşər qanunları fikirlərə, əxlaqa və hisslərə deyil, əməllərə nəzarət edir. Halbuki insanların əməlləri onların daxili hisslərindən və fikirlərindən qaynaqlanır və bunları düzəltmədən əməlləri düzəltmək mümkün deyildir.

Bu günkü cəmiyyətlərdə insanların fikirləri və hissləri ilə məşğul olan mədəniyyət mərkəzləri olsa da, mədəniyyətin digər ictimai sistemlərdən ayrıca bir sistem olduğunu güman etmək və onun fikirlərə, hisslərə hakim olub onlarda daxili və vicdani məsuliyyət yaradacağını gözləmək olmaz. Çünki o mədəniyyətin başçıları da həmin cəmiyyətin fərdləridir və onların ən çoxu edə biləcəyi iş öz fikirlərini öz əlaltılarına aşılamaq və özləri kimi şəxslər yaratmaqdır. Buna görə də əgər onların özləri gizlində qayda-qanunlara tabe olmasalar, başqalarını necə qanunlara tabe edə bilərlər.

Bundan əlavə, iman və əqidə olmadan mədəni təlim-tərbiyələrin icrası mümkün deyildir. Çünki indiki cəmiyyətlərin hüquq qanunlarında əxlaq və düşüncə üçün heç bir hökm yoxdur və mədəni təlim-tərbiyələr ümumi şəkildə xəbərdarlıq xarakteri daşıyır.

hisslərini gücləndirərək qanunların islah edilməsi ilə ixtilafın aradan qaldırılması mümkün deyil.

Ümumiyyətlə bəşər arasında yalnız üç ictimai üsul olmuş və olmaqdadır:

1- Xalqın müqəddəratını hikmətsiz iradənin ixtiyarına buraxan mütləqiyyət üsulu. Onun könlündən keçən hər şey camaata qəbul etdirilməlidir.

2- Xalqın işlərinin idarəciliyini qanuna tapşırən və bir fərdin, yaxud bir qrupun vasitəsilə bu qanunların icra olunduğu ictimai hökumət üsulu.

3- Yaradanın təşrii iradəsinin xalq arasında bütün camaatın əli ilə hakim olduğu və tövhid, əxlaq və ictimai ədalət prinsiplərinə zəmanət verən dini üsul.

Birinci və ikinci üsul xalqın yalnız işlərinə nəzarət edir, etiqad və əxlaqla işi yoxdur. Bu iki üsula əsasən insan qanun maddələrindən kənarda, yəni etiqad və əxlaqda azad olur. Çünki, bu cür cəmiyyətlərdə ictimai qanunların fəvqündə etiqad və əxlaqın icra olunmasına zəmanət verən bir qüvvə yoxdur. İnsanın daxili sifətlərinə və etiqada zəmanət vermək və islah etmək əzmində olan yeganə üslub din üslubudur ki, hər üç cəhətə: etiqad, əxlaq və rəftarlara nəzarət olunur.

Nəticə: ictimai ixtilafların həqiqi həlli yalnız dini üsuldadır.

6-Din ağıl və zəkadan deyil, səmavi vəhydən qidalanır.

İnsan cəmiyyətindən ixtilafların qaldırılmasının insan təkamülünün xeyrinə olduğunu, digər yöndən dinin, ixtilafların həll edilməsinin yeganə yolu olduğunu, başqa bir baxımdan isə yaradılış sisteminin, hər növü onun həqiqi kamilliyinə doğru yönəltdiyini nəzərə alaraq qəti şəkildə demək olar ki, yaranmış sistemi insaniyyət üçün haqq və layiqli dini təyin edib insanlıq aləminə vəhy etməlidir. Bu isə cəmiyyətdə olması lazım olan həmin haqq dindir.

○ **Etiraz**

İxtilafların həllinin dinlə yerinə yetirilməli olması doğrudur, lakin yaranmış sistemi ictimai şüur vasitəsi ilə etdiyi ilhamla xalqı doğru əqidə, bəyənilmiş əxlaq və gözəl işlərə dəvət edən dahi və xeyrxah şəxslər formalaşdırır. Peyğəmbər adlanan şəxslər elə bunlardır.^{17*}

Cavab

Deyildi ki kimi öz fikri qüvvəsinə və daxili hissiyyatlara əsaslanaraq ixtilafa sövq edən elə amil insanın ictimai şüurudur. Şübhəsiz ki, belə bir amil ixtilafın həll edilməsinə vasitə ola bilməz.

^{17*} Bu iradı söyləyən şəxs təkamül qanununun yaradılış sisteminin əsası olmasını etiraf edir. Çünki öncə deyilənlər əsasında bu məsələ sübut olundu və onu həm dindarlar, həm də qeyri-dindarlar qəbul edir. Lakin dinlə zidd olan bir qrup deyir: “Təkamül prosesinə yaradılış sistemi tərəfindən zəmanət verilməsinə baxmayaraq, bu məsələ cəmiyyətlərdə dahi şəxslər yetişdirmək yolu ilə həyata keçə bilər ki, öz fitri dühası və yüksək fikirləri ilə cəmiyyətləri əxlaq və ictimai ədaləti riayət etməyə dəvət etsinlər. Bunlardan başqa peyğəmbər adlı şəxslərə isə lüzum olmaz. Tarix boyu peyğəmbər adlanan şəxslər əslində bu cür dahi şəxslər olmuş və öz pak düşüncələri ilə müsbət islahat aparmışlar. Vəhy və yuxarı aləmlə əlaqə məsələsinə isə heç bir lüzum yoxdur.”

Bu iradın cavabında deyilir ki, dahi şəxslər əqli yolla bu işə nail olmaq istəsələr, şübhəsiz ki, hədəfə çatmayacaqlar. Çünki öncə deyildi ki kimi, əqli yol insanı özünü sevməyə və başqalarını istismara, nəticə etibarən isə mövcud ixtilafların daha da güclənməsinə çağırır. Buna görə də bu işi həyata keçirmək istəyən şəxslər bəşərin əqli idraklarına malik olmalı, lakin onu əqli yox, başqa mənbədən almış olmalıdırlar. Bu isə vəhy adlandırdığımız yoldan ibarətdir.

Buradan da aydın olur ki, yaranış sistemindən dini ilham yolu ilə alınan bu insani idrak, adi fərdlərdə mövcud olan əqli idrakdan fərqlənir. Bu xüsusi idrak "vəhy" adlanandır.

Etiraz

Insanda belə bir idrak olsaydı, bütün fərdlərdə olardı və peyğəmbər adlanan xüsusi bir qrupa məxsus olmazdı.

Cavab

Fərdlərdə potensial şəkildə olan üstünlük və kamilliklər bəzən reallaşmaya da bilər. Necə ki, şəhvət və cinsi meyl bütün fərdlərdə potensial şəkildə vardır, bununla belə bütün fərdlərdə deyil, yetkinliyə çatmış fərdlərdə özünü büruzə verir və reallaşır.

İstər keçmiş, istərsə də bir çox müasir psixoloqlar (misal olaraq ingiltərəli Ceyms öz psixologiya kitabında) aydınlaşdırmışlar ki, insanın, bu ruhundan əlavə “səhnə” arxasında başqa ruhu (yaxud ruhun digər bir mərtəbəsi) vardır ki, ona doğru yol açsa, (asketlərdə təsadüf olduğu kimi), başqalarına gizli olan bir çox qeybi sirlər onun üçün aydın olar.

7- Peyğəmbərlərin sözləri vəhy nəzəriyyəsini təsdiq edir.

Dəlil vasitəsilə aldığımız nəticə budur ki, bəşərdə zehni idrakdan əlavə insan cəmiyyətini ixtilaf və çəkişmələrdən xilas edə bilən və layiqli fərdlər yetişdirən başqa batini idrak da olmalıdır.

Peyğəmbərlərdən nəql edilmiş sözlərə müraciət edərkən görürük ki, onların kəlamları da həmin nəzəriyyəni təsdiq edir və aydın şəkildə bildirir ki, nübuvvət sirli bir Allah vergisi və xüsusi idrak olaraq peyğəmbərlərdə mövcud olmuş və peyğəmbərlər onun vasitəsilə haqq tərəfindən olan dini bilgiler və səmavi şəriətlər almışlar. Həmçinin deyilən dəlilin

peyğəmbərlərin çağırışı ilə uyğunluğu onların çağırışının da doğruluğunu sübuta yetirir.^{18*}

Buradan da aydın olur ki, nübuvvət sosioloqların fikirləşdikləri kimi bir növ ictimai fikrin dühası deyil. Həmçinin vəhy ictimai bir dahinin pak fikirləri də deyil. Əksinə deyildiyi kimi nübuvvət qeyri-fikri sirli idrak, vəhy isə bu idrak vasitəsi ilə əldə olunan həqiqətlərdir.

Etiraz

Mümkündür deyilsin ki, əqldən başqa vəhy adlı bir yolun da olduğunu sübut edən keçən nəzəriyyə buna əsaslanır ki, yaradılış sistemi bütün növlərdəki metoduna uyğun olaraq insan növünü də öz kamilliyinə, yəni ictimai ixtilafların həllinə çatdırmalı olduğu üçün əqldən başqa vəhy adlı bir yolla bu ixtilafların aradan qaldırılması yollarını insanlara çatdırır.

Amma biz din və nübuvvətin bəşəriyyət arasında ömür sürdüyü bu uzun müddət ərzində ixtilafların aradan götürülməsinə nail olmadıqlarını görürük və əgər deyildiyi

^{18*} Peyğəmbərlərin sözlərinə diqqət edərək görürük ki, onlar da həmişə maddi aləmdən üstün bir aləmlə əlaqə barəsində danışır və öz göstərişlərini və təlimlərini ümumi şəkildə o aləmdən bilirlər. Onların danışdıqlarından və rəftarlarından aydın olur ki, vəhy məsələsində azacıq belə şəkləri olmamış, son nəfəsədək o aləmdən aldıkları göstərişlərin həyata keçirilməsi yolunda fədakarlıq edərək qəribə müqavimət göstərmişlər. Peyğəmbərlər heç zaman bir islahatçı, yüksək fikirlərə malik olan bir dahi dili ilə danışmamışlar. Bu mətləb onların sözlərindən və əməllərindən o qədər aydındır ki, başqa heç bir ehtimal yeri qalmır. Keçən mətləblər ilə peyğəmbərlərin sözləri arasındakı uyğunluq onların bir-birini təsdiqləməsinə səbəb olur. Yəni bir tərəfdən peyğəmbərlərin, vəhyin adi bir əqli yol deyil, sirli yol və aləmin idarəçisi olan Allahla rabitə olması haqqındakı sözləri bizim öncə dediklərimizi təsdiqləyir, digər tərəfdən isə, peyğəmbərlərin sözlərinin vəhyin sirli bir rabitə olması barəsində öncə qeyd etdiyimiz dəlillərlə uyğunluğu onların düz danışmasına dəlildir.

kimi vəhy təkvini bir mərhəmət olsaydı, heç vaxt təsirsiz olmazdı. Əsasən bu günün mədəni dünyası dini qəbul etmir və mədəniyyət inkişaf etdikcə din bir o qədər geriyyə çəkilir.^{19*}

19* Bu iradə irəli sürən şəxs demək istəyir ki, əvvəla din və nübüvvət də insan cəmiyyətlərindəki ixtilafları aradan qaldırmağa nail olmamış və üst-üstə götürdükdə insan cəmiyyətinin təkamülünə kömək etməmişdir. Bundan əlavə, əgər dinlər belə bir təsirə malik olsaydı, mədəni cəmiyyətlər dini xoş qarşılayardılar. Çünki elə onlar da belə bir şey axtarırlar.

Bu iradənin cavabında üç məsələyə işarə olunmuşdur:

- 1) Dinlər tarix boyu minlərlə yüksək əxlaqa sahib olan fəzilətli insan yetişdirmişdir. Odur ki, insanlığın təkamülünə kömək etmişdir.
- 2) İnsan cəmiyyətlərində ədalət, məhəbbət, fədakarlıq, iffət, düzgünlük, doğruluq, əmanətdarlıq və s. kimi yüksək əxlaqın və insani duyğuların müxtəlif nəticələri görünür (Hərçənd hələ ki öz kamilliyinin son mərhələsinə çatmamışdır). Bu əxlaqi xüsusiyyətlərin ixtilafların azaldılmasında və onların həll olmasında diqqətəlayiq rolu vardır. Məsələ o qədər aydındır ki, bəlkə də bundan artıq izaha ehtiyacı yoxdur. Digər tərəfgən isə, bu əxlaqi xüsusiyyətlərin yaranmasında dinlərdən başqa bir amil görünməmişdir. Çünki tarix bizə əxlaq üçün dinlərdən başqa bir zamanətçi göstərmir. Odur ki, ictimai ixtilafların aradan qaldırılmasının əsas amili olan əxlaqın müəyyən qədər təkamülü yalnız peyğəmbərlərin və dinlərin sayəsində baş vermişdir. Buna görə də maddiyyata tərəf gedən cəmiyyətlər tədricən əxlaqi fəzilətləri itirirlər və zərif insani duyğular onlarda aşkar şəkildə zəifləyir, kobudluq və mənfəətpərəstlik hissi onların yerini doldurur.
- 3) Dinlərin indiyədək ixtilafları tam şəkildə aradan qaldıra bilməməsi (hərçənd müəyyən qədər buna nail olmuşdur) o demək deyildir ki, gələcəkdə də bu iş həyata keçməyəcəkdir. Çünki yaradılış sisteminin öz üzərinə götürdüyü təkamül qanununa əsasən nəhayət bu iş baş verəcəkdir və əvvəlcə deyildiyi kimi bunun dindən başqa yolu yoxdur. Müasir mədəni cəmiyyətlərin dinin proqramlarını qəbul etməkdən imtina

Cavab

“İxtilafların həlli yolunda dinin heç bir rolu olmamışdır” sözünə gəldikdə isə, nəzərə alınmalıdır ki, əvvəla yaradılış sisteminin insan cəmiyyətini islah etməyə olan xüsusi diqqəti insan fərdlərinin təkamülü üçündür və din uzun illər boyunca milyonlarla saleh insanı kamilləşdirib cəmiyyətə təhvil vermişdir. İkincisi cəmiyyətdə dinin üzə çıxması və dini şəxsiyyətlərin yaşayışı əxlaqi sirayət etmə və əxlaqi irsiyyət yolu ilə insan cəmiyyətinin hər bir tərəfinə yayılaraq şücaət, igidlik, mərdlik, şəfqət, iffət, səxavət, hikmət və ədaləti kimi gözəl insani xüsusiyyətləri könüllərdə becərmiş və indi də dindar və ya dinsiz olmasından asılı olmayaraq bütün insanlar onların şirin meyvələrindən bəhrələnirlər.

Şübhəsiz ki, ən qədim insanlıq dövrlərindən indiyədək həmişə fəal olan dini çağırış cəmiyyət arasında əxlaqi cəhətdən təsiri olmuşdur və dindən başqa heç bir həyat təzi bəşəriyyət arasında əxlaqi xüsusiyyətlərə zəmanətçi olmadığı üçün bu xüsusiyyətlərin onlardan qaynaqlandığını söyləmək olmaz və heç vaxt bəşər dindən başqa yolla əxlaqi xüsusiyyətləri qoruya

etməsi isə heç də o demək deyildir ki, din ictimai ixtilafları həll etməyə qadir deyildir. Çünki gözlə görürük ki, bu cəmiyyətlər insanın elminin və əqlinin hökm etdiyi bir çox ictimai normaları qəbul etmirlər və bunun nəticəsində bütün bu cəmiyyətlərdə xüsusi bir iztirab və təşviş müşahidə olunur. Məsələn, heç kəsin düzlüyündə şübhə etmədiyi ədalət prinsipi cəmiyyətlərin əksəriyyətində riayət olunmur və həmişə müxtəlif cəmiyyətlər və fərdlər tərəfindən pozulur. İndiki cəmiyyətlərin bu prinsiplərə etinasızlığını prinsiplərin düz olmamasına dəlil hesab etmək olarmı?

Biz bu müqəddimələrdə aydın və canlı sənədlərə əsaslanaraq indiki mədəni cəmiyyətlərin dini və əxlaqi normalardan uzaqlaşmasının əsas səbəblərini geniş şəkildə izah etdik və bir daha sizə bu barədə diqqətli olmağı və mütalə etməyi tövsiyə edirik.

bilməz. Çünki dinə zidd həyat tərzini seçən millətlər yarım əsrdən az müddət ərzində şəfqət, rəhm, ədalət və s. kimi əxlaqi xüsusiyyətlərini itirdilər. Deməli hər halda əxlaqi fəzilətlərin bəşər arasında varlığını dini çağırışın nəticələrindən bilmək lazımdır. Bundan əlavə, hələ dünyanın ömrü sona yetməmişdir və haradan məlumdur ki, bir gün haqq din yer üzünü bürüməyəcək, bəşəriyyət doğruluq və əmin-amanlıq içində yaşamayacaq?

“Bu günkü dünya dini qəbul etmir” sözünə gəlincə, xatırlatmaq lazımdır ki, dünyanın gecə-gündüz ictimai ədalət, sülh, asayiş və doğru cəmiyyət bərqərar etməyə çalışmasına baxmayaraq bəşər bütün bunları da qəbul etmir və dünya insaniyyətin ilk mərhələsindən indiyədək öz məqsədinə hələ də nail ola bilməmişdir. Halbuki, doğru cəmiyyət yaradılış sisteminin hədəflərindəndir və nübuvvət yolu ilə də təmin olunmasa, ən azı qəti fikir yolu ilə təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1-Qurani-Kərim
- 2- Nəhcül-Bəlağə
- 3-Səhifeyi-Səccadiyyə
- 4- Məclisi, Məhəmməd Baqir, Biharul-ənvaril-camiəti lidurəri əxbaril-əimmətil-əthar.
- 5- Nuri, Hüseyn, Müstədrakül-Vasail.
- 6- ibni Yəqub, Kuleyni, Məhəmməd, Üsuli-Kafi.
- 7- Hurr Amili, Əbu Cəfər, Məhəmməd, Vəsaiuş-Şiə.
- 8- İbni Əbi Əhməd, Seyyid Rəzi, Məhəmməd, Nəhcül-Bəlağə.
- 9- Əbdül-Vahid, Əbulfəth Nasihuddin, Ğurərul-Hikəm.

- 10- İbni Yəqub, Siqətul-İslam, Kuleyni, Muhəmməd, Furuul-Kafi.
- 11- İbn Hüseyin ibn Musa ibn Bəbaveyhi əl-Qummi, Məhəmməd ibn Əli, Məanil-Əxbar.
- 12- Təbərsi, ibni Həsən, Fəzl, Məkarimul-Əxlaq.
- 13- Təbərsi, ibni Həsən, Fəzl, Məcməul-Bəyan.
- 14- İbni Hüseyin ibni Musa Bəbaveyhi əl-Qummi , Məhəmməd ibn Əli, İləluş-Şərayi.
- 15- Razi, Fəxrüddin, Təfsiri-Kəbir.
- 16- Zeynül-Abidin, Əli ibni Huseyn, Səhifə Səccadiyyə.
- 17- Məkarim Şirazi, Nasir, Quranda Əxlaq.
- 18- Qummi, Şeyx Abbas, Məfatihul-Cinan.
- 19- Məğribi, Qazi Əbu Əbdullah, Muhəmməd, Şəhabul-Əxbar.
- 20- Qiraəti, Muhsin, Nur təfsiri.
- 21- Beyhəqi, İbni Huseyn, Əbul-Fəzl, Muhəmməd, Tarix Beyhəqi.
- 22- İbni Cümə Huvəyzi, Əbdu-Əli, Nurus-Səqələyn.
- 23- Tusi, Xacə Nəsrüddin, Adabul-Mutəəllimin.
- 24- İbni Əbdul-Məlik Hindi, Əlaüddin Əli, Kənzul-Ummal.
- 25- İbni Muhəmməd Şuəyri, Şeyx Tacəddin, Muhəmməd, Camiul-Əxbar.
- 26- Nəraqi, Muhəmməd Məhdi, Camius-saadat, Qum, çap 1998